

Małgorzata Gniazdowska

Muzeum Okręgowe w Lesznie

Czeskie ślady w Lesznie

Wybór Leszna na kolejną konferencję Komisji Historii Czech i Stosunków Polski Czeskich PAN nie jest przypadkowy. To miasto od samych początków związało swoją historię z narodem czeskim i jego wybitnymi przedstawicielami.

Już w podaniu herbowym rodziny Leszczyńskich, pieczętujących się herbem Wieniawa, znajdują się wątki czeskie¹. Według legendy protoplastą rodu był pochodzący z Czech rycerz Wieniawa. Należał on do orszaku księżnej Dąbrówki i z nią podróżował z Pragi do Poznania, gdzie władczyni miała poślubić polskiego księcia Mieszka. Kiedy przejeżdżali przez gęste lasy, orszak został zaatakowany przez groźnego byka. Mężny rycerz Wieniawa pokonał zwierzę i uratował księżną. W nagrodę otrzymał tamtejsze ziemie na własność oraz herb z przedstawieniem głowy byka z kółkiem w nosie. Tyle mówi nam legenda.

Leszczyńscy jako ród rycerski zamieszkujący południowo-zachodnią Wielkopolskę już w XVI stuleciu zetknęli się z nauką braci czeskich. W 1548 r., kiedy represje dosięgły uczestników konfederacji wymierzonej przeciw cesarzowi Ferdynandowi I, wielu członków Jednoty udało się na emigrację do Prus Książęcych. Niektórzy z nich osiedlili się w dobrach

1 Bronisław Świdorski, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej* (Leszno: Nakład Księgarni A. Krajewicza, 1928), 205–206.

szlachty wielkopolskiej: Górków, Ostrorogów, Leszczyńskich². Właściciele Leszna, licząc na rozwój grodu, otwarci byli na przybyszów różnych wyznań i narodowości. Już w drugiej połowie XVI w. w Lesznie istniała wspólnota braci czeskich, składająca się z Wielkopolan oraz osób pochodzących prawdopodobnie ze Śląska i Niemiec. Decyzja Leszczyńskich o wprowadzeniu do miasta przedstawicieli tego wyznania zaważyła na dalszych losach miejscowości. Leszno przez najbliższe dziesięciolecia odgrywało rolę bezpiecznej i gościnnej przystani dla uchodźców religijnych z sąsiednich krajów. Ludzie ci sprawili, iż pierwsza połowa XVII wieku słusznie uznana została przez następne pokolenia za „złoty” okres w dziejach miasta. Od 1565 r. właścicielem Leszna był Rafał Leszczyński V (1526–1592), przywódca ruchu egzekucyjnego i reformacji w Polsce. To on przekazał gotycki kościół pw. św. Mikołaja w ręce braci czeskich³. W 1580 r. na zamku w Gołuchowie wyznaczył uposażenie dla kaznodziei leszczyńskiej gminy wyznania czeskiego. Zgodnie z dokumentem nowy minister przejął po dotychczasowym duchownym katolickim plebanie z ogrodem, rolą i łakami⁴.

Największa grupa uchodźców z Czech przybyła do Leszna w 1628 r. Stało się tak na skutek klęski wojsk protestanckich pod Białą Górą koło Pragi w 1620 r. i prześladowań Jednoty, jakie później nastąpiły. Wśród dwóch tysięcy osób, które osiadły w Lesznie, znalazło się wielu duchownych. Najważniejszą postacią pomiędzy egzulantami był Jan Amos Komeński. I to właśnie dla Komeńskiego Leszno stało się na długie lata nie tylko domem, ale także doskonałym warsztatem pracy. Duchownego i pedagoga otaczali opieką Rafał VII Leszczyński (1579–1636) i jego syn Bogusław (ok. 1612–1659). Komeński był nauczycielem, a później rektorem leszczyńskiego gimnazjum. Leszczyńska wszechnica, mieszcząca w swych murach również seminarium Jednoty, stała się swoistym laboratorium dla wielkiego pedagoga. Tu w praktyce mógł wypróbować wszelkie pomysły zmian programowych oraz nowych metod nauczania. Pobyt w Lesznie, przerywany podróżami do Anglii, Szwecji, Siedmiogrodu,

2 Kamila Szymańska, *Bracia Czeszy. Luteranie, w Stolicy wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018).

3 Paweł Klint, *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okolice Leszna i Śmigla) w XVI–XVIII wieku, w Stolicy wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 34.

4 Kamila Szymańska, *Rafał Leszczyński wyznacza uposażenie dla kaznodziei gminy wyznania czeskiego, w Stolicy wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 44.

trwał dwadzieścia osiem lat i był dla czeskiego myśliciela i mistyka najbardziej płodnym. To wtedy powstała *Wielka dydaktyka*, podręcznik do nauki łaciny *Janua linguarum reserata*, zarysy *Physicae synopsis*, *Geometria*, *Kosmographia*⁵.

Świadectwem pobytu Czechów w Lesznie, a także funkcjonowania Kościoła Jednoty Braterskiej są eksponaty zgromadzone w Muzeum Okręgowym w Lesznie. Duża część z nich stanowiła pierwotnie wyposażenie kościoła św. Jana. To naczynia liturgiczne oraz tkaniny dekorujące stół do sprawowania wieczerzy Pańskiej. Najstarsze zostały przywiezione przez czeskich uchodźców w XVII stuleciu. Za największy skarb tej kolekcji śmiało możemy uznać obrus z 1615 r. Nakrycie zszyto z 35 kwadratów ułożonych w układzie szachownicy. Część z nich wykonano z gładkiego płótna, część z koronki zdobionej ornamentem roślinnym i abstrakcyjnym. Centralne, koronkowe pole dekoruje przedstawienie Baranka Paschalnego oraz inskrypcja: HOSPODINE MILUJ SE NAD NAMI 1615⁶. Jest to najprawdopodobniej jedna z najstarszych tkanin liturgicznych braci czeskich zachowana w środkowej Europie.

Według tradycji z Czech został przywieziony również kielich do Wieczerzy Pańskiej, wykonany w 1564 r. w Norymberdze lub przez złotnika wykształconego w Norymberdze, a działającego na Morawach. Czasza złożonego naczynia ozdobiona została emalią z przedstawieniami fantastycznych ptaków, wici roślinnych oraz plaket. Na stopie kielicha umieszczono owalny medalion z wizerunkiem Baranka Paschalnego oraz literami IB. Litery I B mogą oznaczać w rozwinięciu, w języku czeskim, Jednota Bratska, czyli po polsku Jednota Braterska. Uderzające jest bogactwo tego naczynia, szczególnie jeśli zestawimy ten fakt ze skromnością czy wręcz ubóstwem postulowanym przez Jednotę. Jednak już w końcu XVI stulecia pojawiają się, obok cynowych, także srebrne czy złote naczynia liturgiczne. Ich fundatorami byli z reguły szlacheccy patroni wspólnot, jak na przykład w Ivančicach, gdzie Kateřina z Krajku podarowała srebrny kielich zdobiony emalią jako wotum za uzdrowienie męża⁷. Innym niezmiernie interesującym obiektem jest portret Fryderyka V

5 Markéta Pánková, Kamila Szymańska, *Jan Amos Komeński w pigułce. Mała encyklopedia czeskiego geniusza stuleci* (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2022), 39–40.

6 Obiekt o numerze inwentarzowym MLH 196. U schyłku II wojny światowej archiwum, bibliotekę oraz najcenniejsze przedmioty liturgiczne braci czeskich Niemcy wywieźli do Herrnhut. Na mocy umów rewindykacyjnych przedmioty te wróciły do Polski w 1962 r. (Kamila Szymańska, *Bracia czescy w Lesznie. Przewodnik po zbiorach Muzeum Okręgowego w Lesznie* (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2007), 8).

7 Małgorzata Gniazdowska, *Kielich do Wieczerzy Pańskiej*, w *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 118.

Wittelsbacha (1596–1632), elektora Palatynatu i króla czeskiego⁸. Fryderyk zwany był często „królem zimowym”, ponieważ na tronie czeskim zasiadał tylko od lipca 1619 do końca 1620 r. Po klęsce unii protestanckiej schronił się w Palatynacie⁹. Obraz został namalowany w pierwszej połowie XVII w. Król ukazany jest w całej postaci, ubrany w modny, ciemny strój. Nie wiadomo, czy płótno zostało przywiezione przez uchodźców z Czech, czy też trafiło do Leszna w inny sposób.

Ślady uchodźców z Czech znajdujemy także w lapidarium przy kościele św. Krzyża. Zgromadzono tam około 200 płyt i pomników nagrobnych z dawnych cmentarzy: kalwińskiego, luterńskiego, żydowskiego i katolickiego. Do najstarszych obiektów zalicza się nagrobek upamiętniający Katarzynę Dobrzańską z domu Klusak. Pani ta, pochodząca z Kostelca, zmarła w Lesznie w 1637 r., przeżywszy 37 lat i 29 tygodni. Prostokątna płyta z piaskowca posiada umieszczoną wzdłuż krawędzi inskrypcję zawierającą informacje o zmarłej. W centrum nagrobka wyrzeźbiono herb w owalnym polu, a powyżej i poniżej na prostokątnych płycinach zacytowano fragmenty z Biblii. Pierwszy, z 26. rozdziału Księgi Izajasza, brzmi: „Idź, ludu mój! wnijdź do komór swoich, a zamknij drzwi twoje za sobą; skryj się na maluczką chwilę, dokąd nie przeminie rozgniewanie”¹⁰. Słowa o ukryciu na czas gniewu mogą odnosić się do konieczności ucieczki z dotychczasowego miejsca zamieszkania i szukaniu na pewien czas schronienia na obczyźnie. Należy pamiętać, iż uchodźcy z Czech przybywający do Leszna w 1628 r. mieli nadzieję na powrót do ojczyzny, gdy tylko sytuacja polityczna ulegnie zmianie. Drugi z fragmentów, pochodzący z Apokalipsy wg św. Jana (Ap 14,13) odnosi się do nadziei życia wiecznego, będącego nagrodą za dobre czyny: „I usłyszałem głos z nieba, mówiący do mnie: Napisz: Błogosławieni są odtąd umarli, którzy w Panu umierają. Zaprawdę mówi Duch im, aby odpoczywali od prac swoich, a uczynki ich idą za nimi”. Miasto wymieniane na płycie to prawdopodobnie Kostelec na Hane, leżący na Morawach w pobliżu Ołomuńca. Po klęsce białogórskiej ludność, która podczas walk stanęła po stronie protestantów, utraciła wcześniejsze przywileje gospodarcze i handlowe. W rezultacie 2/3 mieszkańców opuściło swoją małą ojczyznę¹¹. Inna płyta upamiętnia nieznanego z nazwiska Victora

8 Obiekt o numerze inwentarzowym MLS 42, olej, płótno, 203 cm × 112,5 cm.

9 Grażyna Michalak, *Portret Fryderyka V elektora Palatynatu*, w *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 44–45.

10 <http://biblia-online.pl/Biblia/Gdanska/Izajasz/26/20> (dostęp: 27.05.2022).

11 Małgorzata Gniazdowska, *Przekraczanie granic. Ludzie i wpływy artystyczne zza granic ówczesnej Rzeczypospolitej w oparciu o epitafia i pomniki nagrobne z lapidarium przy*

z Sadzawy. Wymieniana na płycie miejscowość to najprawdopodobniej Sázawa, miasto w środkowych Czechach. Mężczyzna był urzędnikiem na dworze kolejnych królów czeskich: Rudolfa II Habsburga, Macieja Habsburga oraz Ferdynanda II Habsburga. Po opuszczeniu Czech zamieszkał w Lesznie i tu zmarł. Płytę ufundowały „kochane dzieci i dobrzy przyjaciele”¹².

Tych kilka przykładów ukazuje, iż Leszno w XVII w. było dla uchodźców z Czech, jak sami mówili, „kolumną, azyłem i portem”¹³. Leszczynscy, dbając o rozwój swojego miasta, dbali także o przybywających z różnych stron mieszkańców, czego ślady znajdujemy po dzień dzisiejszy.

Bibliografia

Książki i monografie

- Pánková Markéta, Szymańska Kamila, *Jan Amos Komeński w pigułce. Mała encyklopedia czeskiego geniusza stuleci* (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2022).
- Szymańska Kamila, *Bracia czescy w Lesznie. Przewodnik po zbiorach Muzeum Okręgowego w Lesznie* (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2007).
- Świderski Bronisław, *Ilustrowany opis Leszna i ziemi leszczyńskiej* (Leszno: Nakład Księgarni A. Krajewicza, 1928).

Rozdziały w monografiach

- Gniazdowska Małgorzata, *Kielich do Wieczery Pańskiej, w Stolicy wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 118.
- Gniazdowska Małgorzata, *Przekraczanie granic. Ludzie i wpływy artystyczne zza granic ówczesnej Rzeczypospolitej w oparciu o epitafia i pomniki nagrobne z lapidarium przy kościele św. Krzyża w Lesznie, w Granica 1920 na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa–Leszno: Muzeum Okręgowe, 2022), 179–189.
- Klint Paweł, *Szlachta różnowiercza w południowo-zachodniej Wielkopolsce (okoliczności Leszna i Śmigla) w XVI–XVIII wieku, w Stolicy wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 33–58.

kościół św. Krzyża w Lesznie, w Granica 1920 na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa–Leszno: Muzeum Okręgowe, 2022), 179.

- 12 Płyta wmurowana jest w zachodni mur otaczający lapidarium przy pl. Jana Metziga. Stan zachowania uniemożliwia odczytanie całej inskrypcji, w tym nazwiska mężczyzny.
- 13 Maria Sipayłło, *Leszczyński Rafał (1579–1636)*, w *Polski słownik biograficzny*, red. Emil Rostworowski, t. 17 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972), 136.

- Michalak Grażyna, *Portret Fryderyka V elektora Palatynatu*, w *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: 2018), 44–45.
- Sipayłło Maria, *Leszczyński Rafał (1579–1636)*, w *Polski słownik biograficzny*, red. Emil Rostworowski, t. 17 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972), 135–139.
- Szymańska Kamila, *Bracia Czeszy. Luteranie*, w *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 59–74.
- Szymańska Kamila, *Rafał Leszczyński wyznacza uposażenie dla kaznodziei gminy wyznania czeskiego*, w *Stolice wielkopolskiego protestantyzmu. Leszno i Śmigiel – współistnienie wyznań. Dziedzictwo*, red. Kamila Szymańska (Leszno: Muzeum Okręgowe, 2018), 44.